

Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar

Binary Uses in the Khwarezm Turkish Qur'an Translation Mashhad Manuscript
[293 No.]

Filiz Kaynak

Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Giresun / Türkiye

e-posta filiz55kaynak@gmail.com

orcid 0000-0003-2900-6943

doi 10.54316/dilarastirmalari.1059118

Atıf

Citation

Kaynak, Filiz (2022). Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] İkili Kullanımlar. *Dil Araştırmaları*, 30: 225-246

Başvuru

Submitted

17.01.2022

Revizyon

Revised

14.02.2022

Kabul

Accepted

24.02.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2022

ÖZ

Harezm-Altın Ordu Türkçesi ile yazılan eserlerde Oğuz ve Kıpçakçanın etkisiyle ses ve şekil özelliklerinde birtakım ikili kullanımları görmek mümkündür. Bu eserler arasında yer alan satırasarı Kur'ân Tercümelelerinden Meşhed Nüshası [293 No.], Türk dili ve tarihi açısından oldukça önemlidir. Eser, farklı lehçelere ait karakteristik özellikleri bir arada bulundurmasından dolayı ses ve şekil bilgisi açısından karma bir dil yapısına sahiptir. Bu sebeple eserde yer alan ikili kullanımlar çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu makalede ilgili nüsha ses bilgisi açısından incelenerek ünlü değişimleri (/a/ ~ /ı/, /a/ ~ /o/, /a/ ~ /u/, /e/ ~ /i/, /e/ ~ /ö/, /i/ ~ /ı/, /u/ ~ /ı/, /ü/ ~ /e/, /ü/ ~ /i/); ünsüz değişimleri (/b/ > /w/, /d/ > /y/, /ğ/ > /k/, /g/ > /v/, /g/ > /w/, /k/ > /h/, /t/ > /z/, /t/ > /d/, /w/ > /v/ > /f/, /z/ > /s/); ünlü ve ünsüz düşmeleri (/a/, /e/, /ı/, /u/ ve /ğ/, /g/, /l/, /n/, /w/), ünsüz türemesi (/y/), göçüşmesi ve ikizleşmesi (/t/, /k/) gibi ses olaylarında ortaya çıkan ikili kullanımlar ele alınacak, eserde farklı lehçelere ait özellikler belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Harezm Türkçesi, Meşhed Nüshası [293 No.], ikili kullanım

ABSTRACT

In the works written in Khwarezm-Golden Horde Turkic, it is possible to see some binary uses in phonetic and morphological features with the influence of Oghuz and Kipchak. Mashhad Manuscript [293 No.], one of the interlinear Qur'an translations, is very important in terms of Turkic language and its history. The work has a mixed language structure in terms of phonetics and morphology, as it contains the characteristic features of different dialects. Thus, the binary uses in the work constitute the main subject of our study. In this article, the related

copy is examined in terms of phonetics and vowel changes (/a/ ~ /ɨ/, /a/ ~ /o/, /a/ ~ /u/, /e/ ~ /i/, /e/ ~ /ö/, /i/ ~ /ı/, /u/ ~ /ı/, /ü/ ~ /e/, /ü/ ~ /i/); consonant changes (/b/ > /w/, /d/ > /y/, /ğ/ > /k/, /g/ > /v/, /g/ > /w/, /k/ > /h/, /t/ > /z/, /t/ > /d/, /w/ > /v/ > /f/, /z/ > /s/); vowel and consonant reductions (/a/, /e/, /ı/, /u/ and /ğ/, /g/, /l/, /n/, /w/), consonant derivation (/y/), the binary uses that occur in sound events such as metathesis and gemination (/t/, /k/) will be discussed, and the features of different dialects will be determined in the work.

Keywords: Khwarezm Turkish, Mashhad Manuscript [293 No.], binary use

Giriş

Eski Anadolu Türkçesi ile Orta Türkçe döneminin başlangıç yazı dillerini oluşturan Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi temelinde gelişmiş Çağataycanın ilk devir Türkçesidir. Bölgeye yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağız özelliklerinin etkisiyle Harezmi Türkçesinin hem şekil bilgisi hem de kelime hazinesi bakımından elde ettiği farklı yapı, onun dil özelliğini ortaya koymaktadır (Ata 2014: 17).

İslamiyet'in ilk dönemlerinde Harezmi'de konuşulan dil, İrani olmakla birlikte Harezmi Türkçesidir. XIII. yüzyıla kadar devam eden Harezmi'nin Türkleşmesi hadisesinden sonra yavaş yavaş bir yazı dili oluşturulmaya başlanmıştır. Harezmi'nin Türkleşmesinde önemli rol oynayan Oğuzlar, Kıpçaklar ve bunların yanı sıra Kalaçlar, Kimekler, Bayavutlar ve Kanglılar bölgenin kendine has lehçesinin oluşmasında da oldukça etkilidirler. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş özelliği gösteren Harezmi Türkçesi her iki dönemin dil özelliklerini bir arada bulundurması bakımından dikkate değerdir (Sağol Yüksekaya 2002: 804). Sirderya ve Kâşgar'ın yanında edebî bir merkez olan Harezmi bölgesinde XIII. yüzyıl sonlarında gelişen kültür faaliyetlerine XIV. yüzyılda Saray ve Kırım'ın da katılmasıyla birlikte Türk yazı dili değişip gelişerek Altın Ordu sınırlarına kadar yayılmıştır. Bu kadar geniş sahada kullanılan edebî dil, eski ve yeni şekillerin yerli ağız özellikleriyle karışması sonucu birlik sağlanamamış, Timurular devrinde yerini Çağataycaya bırakmıştır (Ata 2014: 17-18).

Harezmi döneminde yazılmış eserler bazı özellikleri sebebiyle hem Karahanlı hem de Çağatay dönemi eserleri ile benzerlik gösterse de ilk dönemin devamı olmamakla birlikte son dönemin başlangıcı da değildir. 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Harezmi bölgesinin yanı sıra Saray ve Kırım da dâhil olmak üzere bu bölgelere farklı Türk boylarının göçüyle birlikte özellikle Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin tesiri altında yeni bir yazı dili oluşmuştur (Ağca 2020: 63). Bu dönemde ortaya konulan eserlerde fonetik tekillik söz konusu değildir. Çünkü eserin yazarı hem kendi dilindeki değişiklikleri yazıya aktarmış hem de bir kelimeyi gösteren Karahanlı Türkçesi ya da Oğuzca varyantını belli bir düzene bağlı kalmadan kullanmıştır (Doğan 2020: 106). Bu tercih neticesinde dönemin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığında birtakım ikili kullanımlar ortaya çıkmıştır. Dönemin ses bilgisi özelliklerine bakıldığında /d/’li ve /y/’li şekillerin bir arada bulunduğu (*ağır- ~ ayır-; boğ ~ boy; koğ- ~ koy-; uğı- ~ uyı-*); birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /-ğ/ ve /-g/ sesleri çoğunlukla korunsa da Oğuzcanın tesiri ile ara ara düşmeler yaşandığı (*körklüg ~ körklü; türlüg ~ türlü vb.*); /w/ sesinin genellikle korunmakla birlikte seyrek de olsa /v/ veya /f/’ye dönüştüğü (*çewür- ~ çevür-; öbke >*

öwke ~ öfke (Sağol Yüksekaya 2002: 804); kelime tabanlarında (*bulut > bulut; yavız > yavuz*), iyelik eklerinde (*tamuş "tamın"*), ilgi eklerinde (*kimnüñ "kimin"*), zarf-fiil eki -p'den önce (*evüp "acele edip"*) yuvarlaklaşmaların yaşandığı görülmektedir. Harez m Türkçesinde görülen ikili kullanımlar, farklı lehçe özelliklerinin yazı diline tesiri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Harez m Türkçesi ile yazılan eserlerdeki ikili kullanımların tespit edilmesi, yazı diline etki eden lehçelerin tespitini ve ne derecede etki ettiklerini anlamamıza olanak sağlamaktadır.

Harez m Türkçesinde görülen ikili kullanımlar, dönem üzerine hazırlanan gramer çalışmalarında işlenmiş olmakla birlikte bu konuda hazırlanan müstakil çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Filiz Meltem Erdem Uçar'ın "Nehcü'l-Ferâdis'te İkili Kullanımlar" başlıklı makalesinde Nehcü'l-Ferâdis'teki ikili kullanımlar tespit edilmiş; eser ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından ele alınıp incelenmiştir. Okan Celal Güngör'ün "Gülistan Tercümesi'nin Ses ve Şekil Bilgisinde İkili Kullanımlar ve Bu Kullanımların Bugünkü Oğuz ve Kıpçak Lehçelerindeki Görünümü" başlıklı çalışmasında Gülistan Tercümesi'ndeki ikili kullanımların *düzlük-yuvarlaklık uyumu*, */e/ ~ /i/ seslerinin kullanımı*, *ünlü değişimleri*, *ünlü kaynaşması*, *ünsüz değişimi ve uyumu*, *benzeşme*, *ikizleşme* ve *göçüşme* gibi sebeplerle ortaya çıktığı tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir. Semra Canan'ın çalışması ise "Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyasında İkili Kullanımlar" başlığını taşımaktadır. Eserde ikili kullanım özelliği gösteren kelimeler ortaya çıkarılarak "Ünsüzlerin İkili Kullanımı", "Ünlülerin İkili Kullanımı" ve "Ses Olayı Sonucunda İkili Kullanım Görülmesi" olmak üzere üç başlık altında toplanıp incelenmiştir. Yaşar Tokay'ın "Hüsrev ü Şirîn'de İkili Kullanımlar" adlı çalışmasında ise eser "Seslik (Fonetik) İkilikler", "Biçimlik (Morfolojik) İkilikler" ve "Söz Varlığında İkili Kullanımlar" başlıkları altında ele alınarak mevcut söz varlığı ortaya konulmuş; ikili kullanımlara neden olan unsurlar üzerinde durulmuştur. Bunların yanı sıra Esin Ağca'nın "Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi – Harez m – Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme" adlı doktora tezinde XIII-XIV. yüzyıllarda Harez m-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış eserlerde diyalektikal özellikler tespit edilerek eserler fonolojik (ses bilgisi), morfolojik (yapı bilgisi) durumlara göre sınıflandırılmış; dönem eserleri üzerinden diyalektoloji araştırması yapılarak tespit edilen unsurların hangi lehçeye ait olduğu belirlenmiştir. Cihan Doğan'ın "XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları" adlı doktora tezinde ise Harez m ve Memluk sahalarında meydana gelen dilsel değişimler karşılaştırmalı olarak ele alınıp bu sahalarda yazılan eserlerde görülen lehçe karışması bilimsel açıdan değerlendirilmiştir. Temas sahasının oluşmasına sebep olan sosyal faktörler, temas lehçelerinin özellikleri ve bunlara ait ortak yazı dilinin olup olmadığı, yine bu lehçelerin sahadaki varlığı ile ilgili konularda tespitlerde bulunulmuştur. Bu çalışmalarda Harez m Türkçesi yazı diline etki eden farklı lehçelere ait özellikler değerlendirilmiş, ancak eserin yeni bulunup yayınlanmış olması sebebiyle Meşhed Nüshası Kur'ân Tercümesi, ilgili çalışmalara dahil edilmemiştir.

Harez m Türkçesi Kur'ân Tercümesi [Meşhed Nüshası]

Harez m Türkçesi ile yazılan edebî metinlerin dışında bu dönemde ortaya konan Mukaddimetü'l-Edeb ve İbni Mühennâ Lügati gibi sözlükler ile Altın Ordu, Kırım ve

Kazan sahasına ait Yarlık ve Bitikler de dönemin dil özelliklerini yansıtmaktadır. Harezmi Türkçesi ile yazılan Kur'an tercümelemeleri ise dönemin dil özelliklerini yansıtmakla kalmayıp Türkçenin dinî söz varlığı serüvenini takip etmemize olanak tanımaktadır.

Geçmişten bugüne Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık gibi birçok dini benimseyen Türkler, X. yüzyılın ortalarında İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i anlamaya çalışmışlardır. İbadetlerini daha bilinçli yerine getirmek ve dinin getirdiği esaslar doğrultusunda hayatlarını düzenlemek için Kur'an'ı, satırları denilen yöntemle kelime kelime tercüme etmişlerdir. Bunu yaparken kelimelere verilen karşılıklar titizlikle seçilmiş, her birinin tam anlamının verilmesine büyük bir özen gösterilmiştir. Türklerde ilk kez Uygurlar döneminde yapılan çeviri faaliyetleriyle birçok dinî eser günümüze kadar gelmiştir. Bu faaliyetler Karahanlılar döneminde yerini Kur'an tercümelemelerine bırakmıştır. Hatta bu dönemde İslami kavramları karşılamak amacıyla dinî açıdan zengin birikime sahip olan Uygurcanın imkânlarından da oldukça yararlanılmıştır. Literatürde Rylands ve TIEM 73 nüshası adıyla bilinen nüshalar Karahanlı Türkçesi ile; Özbekistan ve Hekimoğlu Nüshaları, Anonim Kur'an Tefsiri ise Harezmi Türkçesi ile yazılmıştır. Son yıllarda bulunup yayımlanan Meşhed Nüshası (293 No.), hem satırları tercüme hem tefsir ihtiva etmesi yönüyle diğer tercümelemelerden ayrılmaktadır. Ayrıca bu nüsha hazırlanırken müellif, Kur'an kavramlarına birden fazla karşılık yazarak lehçe farklarını özellikle göstermiştir (Şimşek 2019: 16).

İran'da Âstan-i Quds-i Razavi Kütüphanesi 293 numarada kayıtlı olan bu eserdeki lehçe farkları ve ikili kullanımlar üzerinde daha önce hiç durulmamıştır. Nüsha, düzenleniş şekli ile XIV. yüzyıl Türk lehçe bilgisi çalışmaları için çok değerlidir. Bu çalışmada eserdeki ikili kullanımlar tespit edilerek eserin diline etki eden farklı lehçe özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Kelime Kök ve Gövdelerindeki İkili Kullanımlar

1.1. Ünlülerde İkili Kullanımlar

1.1.1. /a/~/ı/ İkiliği

Kıpçak Türkçesi metinlerinde özellikle *n*, *η*, *ş* ve *y* seslerinin geniş ünlüleri daraltmasıyla (*yalduz* > *yılduz* "yıldız"; *yalan* > *yalın* "yalın") meydana gelen ses değişimidir (Güner 2013: 82). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] iç seste iki örnekte bu durum ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kelimelerdeki /a/~/ı/ ikiliğinde /a/ lı örneklerin daha fazla olduğu görülmektedir: "ıvdiler, kaçan bu accğa barmağ tiledi erse telim **tawarlar** özi birle" [120b/2] ~ "tağı ol kim yarattı cüfilerni kamuğnu tağı kıldı sizke kimidin tağı **twarlardın** anı kim müner siz" [13a/4]; "Tanrı şenbe küin **tayandı** [152a/1] ~ "tağı tahtlar altun birle anıng üze **tyanurlar**" [86a/2].

Tablo 1. İç seste /-a/~/ı-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
tawar ~ twar	19 – 8	mal
tayan- ~ tyan-	3 – 2	yorgun düşmek

1.1.2. /a/~/o/ İkiliği

Daha çok Harez m-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde görülen /a/ ~ /o/ ikili kullanımına *barķ* ~ *borķ*; *avuç* ~ *owuç* gibi örneklerde görülmektedir (Ata 2002: 49). Kıpçak Türkçesi metinlerinde de özellikle Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde diş ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle rastlanmaktadır. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye adlı eserde *avlaķ* > *ovlaķ* “av”, Codex Cumanicus'ta *kağun* > *kovun* “kavun”; *yarağ* > *yarov* “gerekli olan, teçhizat” gibi kelimelerdeki değişimler konuya örnek olarak verilebilir (Güner 2013: 81-82). Söz konusu ikili kullanım Çağatay Türçesinin karakteristik özelliğidir: *asru* > *osru* “çok, fazla”; *aşuķ-* > *oşuķ-* “acele etmek, acele ettirmek” vb. kelimelerde /a/ > /o/ ikili kullanımı bulunmaktadır (Eckmann 2012: 33). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise ön ses ve iç seste birer örnekte rastlanmakla birlikte kelimelere bakıldığında /a/'lı örneklerin /o/'lu örneklere göre daha fazladır. Metinde görülen /a/ > /o/ değişimi Çağatayca bir özellik olarak iki örnekte karşımıza çıkmaktadır: “*yime Loķmān öz kurbānını boğuzladı ojun tirigkil boldı*” [272b/9], “... *tigrü ol ajun yıllarından mundağ belgüler belgürtmiş turur* ...” [55b/2]; “... *kölige tapa üç butaķlıķ king ermes taķı ignā kılmas (yime yığmas ķoyaşdın)*” [301a/5], “*Fir'avnnıng kişilerining allarıngā kōki uruğı ķayaşını*” [41b/2].

Tablo 2. Ön seste /a-/~ /o- / ikiliği

	Ön seste	Anlamı
ajun ~ ojun	92 – 1	dünya

Tablo 3. İç seste /-a-/~ /-o- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
ķayaş ~ ķoyaş	5 – 1	arkadaş, dost

1.1.3. /-a/~ /-u/ İkiliği

/a/ sesinin kendinden önceki yuvarlak ünlüden dolayı /u/ olması, Türk dili tarihinde Eski Türkçeden itibaren izlenebilmektedir. Bunun Karahanlı Türkçesinde örnekleri mevcuttur (Hacıeminoglu 2008: 3). Çağatay Türkçesi metinlerinde de düzleşme hadisesi çokça yaşanırken bunların bir bölümü kelime tabanlarında bir bölümü de eklerde gerçekleşir (Argunşah 2017: 104). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] iç seste dört, son seste ise bir olmak üzere toplamda beş örneğe rastlanmakla birlikte /a/'lı biçimlerin çoğunlukla korunduğu görülmektedir: “... *Cebr'ıl 'aleyhi's-selām tengizdin bir ança balıķ ketürdi taķı anıng boğazıngā soķtı...*” [66a/9] ~ “*taķı boğuzda tıķılğan ta'ām taķı iglig kın...*” [286a/3]; “*taķı kemişgenler birle źikrni 'özr aytaķ üçün (umunç mü'minlerğa) yā korķutmaķ üçün haķıķat uze ol nirse kim*” [300a/4] ~ “...*'ilmleri taķı 'amelleri taķı körlüğ kılıķları tirigliki umanç birle turur*” [15a/2]; “... *barçasını yumaķılarnı...*” [88b/1] ~ “...*kişiler yumuķı ol kuğuğdın suw iđer erdiler...*” [53a/4]; “*bir ekindike turdılar mu anlar anlar bir gürüh tururlar boynağalar*” [156b/6] ~ “*kemişing ikeğü tamuğ iңinge tigme bir küfr ketürgen boynağanı*” [148a/7]

Tablo 4. İç seste /-a-/~ /-u- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
bağarsuķ ~ bağursuķ	1 – 1	bağırsak
boğaz ~ boğuz	2 – 1	boğaz

umanç ~ umunç	6 – 1	umut
yumakı ~ yumuķı	1 – 2	hepsi

Tablo 5. Son seste /-a / ~ /-u / ikiliği

	Son seste	Anlamı
boynağa ~ boynağu	3 – 1	âsi, kızgın

1.1.4. /e / ~ /i / İkiliği

Ana Türkçede ünlü sayısı ile ilgili iki farklı görüş Runik harfli metinlerin okunması esnasında ortaya çıkmıştır. W. Radloff Ana Türkçede sadece *e* ünlüsünü kabul edip bu ünlünün daha sonra farklı diyalektlerde *i*, *é*, *ie* biçimlerinde gelişim gösterdiğini savunmasına karşın V. Thomsen, Orhon Yazıtları'ndaki *beş*, *yer*, *yeti* gibi sözcüklerin bazen yazılıp bazen de yazılmamasının nedeni olarak /e/ ~ /i/ arasında bir ünlünün olabileceği yönündeki görüşünü izah etmektedir (Yılmaz 1991: 151).

Eckmann ise Karahanlı Türkçesinde ilk hecede yer alan /e/ sesinin XIV. yüzyıl ortalarına kadar Harezmi Türkçesinde de kendisini koruduğunu, ilerleyen dönemlerde ise *ı* ile gösterilen bir sese dönüşmeye başladığını belirtmektedir. Yine bu işaretin /e/ ve /i/ seslerinden farklı olarak yarı açık bir /é/’yi temsil ettiğini ve ilk hecedeki sesin ya modern Kazan Türkçesi telaffuzuna uygun biçimde /i/ olarak [ir, ışık, kis-, kil-] veya modern Asya Türk şivelerinde olduğu gibi /é/ olarak [ér, eşik, kés, kél-] okunduğunu dile getirmektedir (Eckmann 2012: 33).

Karamanlıoğlu, “Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri I” adlı makalesinde bu eserin /e/ ~ /i/ değişimi bakımından oldukça karışık olduğunu ve bundan dolayı da bu değişimler hakkında kesin bir karar vermenin zor olduğunu dile getirmektedir. Bu karışıklığı ortaya koymak için eserin ilk 50 sayfasında ikilik oluşturan kelimelere yer vermiş, metnin yazısının /i/, harekesinin ise /e/ tarafında olduğunu belirtmiştir (Karamanlıoğlu 1968: 64-65).

Türk dilinin gerek imlâ gerekse fonetik bakımından hâlâ çözülmemiş olan bu durumu Karahanlı Türkçesinden sonra hem Harezmi-Altın Ordu Türkçesi hem de Çağatay Türkçesi metinlerindeki kelimelerin ilk hecelerinde de kendini göstermektedir. Bu ses olayı ayrıca Kıpçakça ile ilgili ses hadisesini de yansıtmaktadır (Ata 2016: 60). Meşhed Nüşhası'nda [293 No.] ön seste biri Arapça (emîn-imîn) olmak üzere on üç, iç seste yirmi dokuz, son seste ise bir örnekte olmak üzere toplamda kırk üç kelimedede /e/ ~ /i/ ikiliğine rastlanmaktadır. /e/’li örneklerin /i/’li örneklere göre fazla oluşu dikkat çekicidir: “*kullarning arasında ol nirse içinde kim erdiler aning içinde hilâf kılurlar*” [24b/6] ~ “*bulduğ anı şabr kılğan neme yahşı kul haķıķat üze ol irdi ...*” [7b/6]; “*keldi anlarka erte tölengen kın tatinglar...*” [173b/1] ~ “*aydı: andağ kalı ol ođ kim körgeyler uluğ kün saķınurlar dünyâ içinde bir erte turdılar*” [79b/5]; “*yalıng ajunda kayda kerek erse beringler*” [213b/5] ~ “*mülkini taķı birdük anga Zebür kitâbını taķı sözning açuķ ayra kese bıça* [4a/5]; “*... ol turur kim iwe tiledingiz anı yel aning içinde kın iglig turur* [109a/3] ~ “*ün birle katığ esgen yıl naħs künler içinde tatturđu için kının*” [58a/4]; “*iki kat kılınmış ot içinde taķı aydılar ne turur bizke*” [9a/6] ~ “*... bolup osallıķ birle namâz vaķtındın keçti irse atlarning yazuķı ni irdi kim anlarning*” [13a/11]

Tablo 7. Ön seste /e-/~/i-/ ikiliği

	Ön seste	Anlamı
egtüle- ~ igtüle-	1 – 1	beslemek
ekin ~ ikin	8 – 2	ekin
emdi ~ imdi	7 – 22	şimdi
emjn ~ imjn	1 – 4	emin, güvenilir
emgek ~ imgek	5 – 8	bela, sıkıntı
er- ~ ir-	76 – 5	olmak, bulunmak
er ~ ir	76 – 1	adam
erkek ~ irkek	10 – 2	erkek
erklen- ~ irklen-	12 – 1	gücü yetmek
erte ~ irte	6 – 5	tan vakti
esrük ~ isrük	1 – 1	sarhoş
etmek ~ itmek	6 – 1	ekmek
ew ~ iw	8 – 50	ev

Tablo 8. İç seste /-e-/~/-i-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
beg ~ big	3 – 5	bey
ber- ~ bir-	6 – 183	vermek
bekit- ~ bikit-	6 – 2	sağlam hâle getirmek
belgü ~ bilgü	11 – 16	kanıt
belek ~ bilek	1 – 16	armağan
ferište ~ firişte	2 – 38	melek
ilekle- ~ ilikle-	1 – 1	alay etmek
keç- ~ kiç-	44 – 2	geçmek
kimi ~ kemi	7 – 6	gemi
kengeş- ~ kingeş-	3 – 1	müşavere etmek
key- ~ kiy-	1 – 2	giymek
men ~ min	787 – 17	ben
neçe ~ niçe	3 – 7	nasıl, nice
neme ~ nime	12 – 43	ne, çok, nasıl
neng ~ ning	16 – 1	şey
nerse ~ nirse	4 – 270	şey, bir şey
teg ~ tig	71 – 1	gibi
teg- ~ tig-	27 – 64	ulaşmak, erişmek
tegre ~ tigre	1 – 11	çevre, etraf
temür ~ timür	2 – 7	demir
tetik ~ titik	1 – 1	akıllı
tezigin- ~ tizgin-	7 – 1	gezmek
yengen ~ yingen	8 – 1	dişi deve
yel ~ yil	3 – 14	rüzgâr
yer ~ yir	2 – 55	yeryüzü
yedi ~ yiti	1 – 26	(sayı adı) yedi
yetmiş ~ yitmiş	1 – 4	(sayı adı) yetmiş

Tablo 9. Son seste /-e/ ~ /-i/ ikiliği

	Son seste	Anlamı
ne ~ ni	110 – 18	ne

1.1.5. /e/ ~ /ö/ İkiliği

İkinci hecede yuvarlak ünlü bulunduran kelimelerde /e/ > /ö/ değişmesi, Harezmi Türkçesinde bazı örneklerde görülürken bu durum daha çok Çağatay Türkçesine özgüdür. /-v/ ve /-w/ ile biten kelimelerde /-e-/ Harezmi Türkçesinde çoğunlukla korunurken bazı örneklerde /-ö-/ olduğu da görülür. Bu değişme de Harezmi Türkçesinde görülen ikili kullanımlara güzel bir örnektir. Çağatay Türkçesinde söz konusu değişim esrük > ösrük “sarhoş”; telmür- > tölmür- “araştırmak”; teşük > töşük “delik” vb. kelimelerde sıkça rastlanmaktadır (Eckmann 2012: 34). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bununla ilgili iç seste bir örnek yer almaktadır. “sew-” fiili yirmi üç örnekte kendini korurken beş örnekte “söw-” şeklinde yazılmıştır: “... aralarında tüzlük birle taqı ‘adl kıling haqıqat üze Tangrı sewer” [140b/3] ~ “munung birle kim anlar uydılar ol nirse kim öfkeke ketürdi Tangrını taqı söwmediler” [118a/5].

Tablo 10. İç seste /-e-/ ~ /-ö-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
sew- ~ söw-	23 – 5	sevme

1.1.6. /i/ ~ /ı/ İkiliği

Harezmi Türkçesi eserlerinde karşılaşılan /i/ ~ /ı/ ikiliği, “isig ~ ısıg; silig ~ sılg” gibi örneklerde görülmektedir (Ata 2002: 49). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] iç seste bir örnekte bulunmaktadır: “Nüşurvân yarlıqadı: anıng atını tutung, kulakı kıyrukıını biçinglar [143b/1] ~ “andın sağ elig birle andın song kesgey (biçgey) erdük” [271b/7].

Tablo 11. İç seste /-i-/ ~ /-ı-/ ikiliği

	İç seste	Anlamı
biç- ~ biç-	5 – 1	kesmek

1.1.7. /u/ ~ /ı/ İkiliği

Eski Türkçe ve sonraki dönemlerde dudak uyumuna girmeyen bazı kelimeler, Harezmi Altın Ordu Türkçesi döneminde bir yandan uyumsuz biçimleri devam ederken diğer yandan da uyuma girmiş örnekleri yer almaktadır (Ata 2002: 50-51; Sağol Yüksekaya 2011: 132). Çağatay Türkçesi metinlerinde ünlü düzleşmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bunlar arasında /u/ ~ /ı/ ikili kullanımı da yer almaktadır. Buna örnek olarak ağu > ağı “ağu, zehir”; içkur > içkır “uçkur” gibi kelimeler verilebilir (Argunşah 2017:104). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] ise iç seste on bir, son seste ise dört olmak üzere toplamda on beş kelimedede bu ses değişimine rastlanmaktadır. Ayrıca /u/’lu örneklerin /ı/’lı örneklere göre daha fazla olduğu görülmektedir: “... ‘Amr bin Ümeyye bizdin iki kişini yazuksız öldürdi ol kişike diyet birgil azu uruşka anutgil” [212b/10] ~ “... muyanları anutmuş turur ol ajunda yime Tangrı ‘azze ve celle yalavaç birle ‘itâblar kılmış taqı ...” [30a/4]; “uzun bolğay kim bulutdın başı keçgey taqı tengizler suwı anıng tizindin yoğaru...” [54a/11] ~ “içer siz siz mü indürdüngüz anı bulutdın...”

[186b/3]; “aydı: Ebū Bekrdin öngin ya'ni Ebū Bekrdin özge kim anı **okudım** erse ...” [32a/4] ~ “...yığmağı tağı okımağı ol vaqtın kim **okuduk** anı uyğıl...” [294a/3]

Tablo 12. İç seste /-u- /~ /-ı- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
anut- ~ anıt-	1 – 11	hazırlamak
boyun ~ boyun	10 – 10	boyun
boyunağa ~ boyınağa	1 – 1	âsi, boyun eğmeyen
bulut ~ bulıt	11 – 8	bulut
çoğulaş- ~ çoğılaş-	2 – 4	(karşılıklı) husumet kılmak
kıvan- ~ kıvan-	2 – 1	böbürlenmek
okun- ~ okın-	3 – 2	çağrılmak
unut- ~ unıt-	7 – 1	unutmak
yapuş- ~ yapış-	2 – 1	yapışmak
yulduz ~ yılduz	15 – 5	yıldız
yoruğ ~ yorık	1 – 1	(yörünge) ilerleme

Tablo 13. Son seste /-u- /~ /-ı- / ikiliği

	Son seste	Anlamı
karşu ~ karşı	2 – 1	karşı
oku- ~ okı-	4 – 33	çağırarak
tutaşu ~ tutaşı	2 – 1	sürekli
yanaşu ~ yanaşı	1 – 1	art arda, devamlı

1.1.8. /ü /~ /e / İkiliği

İkili kullanım özelliği gösteren /ü/ ~ /e/ ses değişimine Kutadgu Bilig, Dîvânü Lugâti't-Türk gibi Karahanlı Türkçesi eserlerinde *kötür-* > *köter-* “götürmek, kaldırmak, yok etmek”; *ötkür-* > *ötger-* “sürdürmek, göndermek” gibi kelimelerde rastlanırken (Hacıeminoğlu 2008: 4) Harez m Türkçesi metinlerinde de genellikle kelime kökünde (*süngük* ~ *süngek*, *töpü* ~ *töpe* karşılaşılmaktadır. Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise iç seste iki örnekte bulunurken daha çok /ü/ lü örneklerin varlığı söz konusudur: “*Fir'avn körgeszmes men sizke meger anı kim körer men tağı köndürmes men sizni...*” [38b/6] ~ “*Cebril 'aleyhi's-selâm kendü özini yalavaçka körgüzdi*” [291b/4]; “*terâzüni (ölçükni ölçekni) tağı yirni aşak kıldı*” [176b/7] ~ “*zencir içinde bağlang arşun endâzesi (ölçekki karyesi) yitmiş ar<şun> kiwürüing anı*” [271a/4].

Tablo 14. İç seste /-ü- /~ /-e- / ikiliği

	İç seste	Anlamı
körgüz- ~ körgez-	24 – 4	göstermek
ölçük ~ ölçek	1 – 3	ölçek, terazi

1.1.9. /ü /~ /i / İkiliği

Harez m-Altın Ordu Türkçesinde, ilerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmesiyle ya da dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan /ü/ > /i/ ses değişimi düzenli değildir. Dönem metinlerinde *tilkü* ~ *tülki*; *berü* ~ *beri*; *eçkü* ~ *eçki*” gibi kelimelerdeki ses değişimleri konuya örnek olarak verilmektedir (Ata 2016: 62). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise

bu ses değişimine ön seste bir, iç seste on üç, son seste ise beş tane olmak üzere toplamda on dokuz kelimedede rastlanmaktadır ve /ü/’lü kullanımların daha sık olduğu görülmektedir: “ziyān **ündedi** bizni andın song ol vaqtın kim birdük” [25a/6] ~ “taķı kim azganraq ol kim ersedin kim **ündeyür** (inder oķır oķısa) iķidin” [105a/ 2]; “taķı yalavaçlarımız anlarning üsінде **büterler**” [90b/6] ~ “... bu sözni kimke ayayın manga kim **büter**” [31a/8-9]; “... Ebū Bekr eş-Şiddīķ sözleri bar taķı anung müsülmān bolmaqı yime Tangrı **ögdüsi**” [30a/3] ~ “mülk taķı anga oķ ögmek (**ögdü ögdi**) taķı ol ķamuğ nirse üze yarağlıg turur” [242a/4].

Tablo 15. Ön seste /ü- /~ /-i / ikiliği

	Ön seste	Anlamı
ünde- ~ inde-	54 – 3	çağırmaq

Tablo 16. İç seste /-ü- /~ /-i / ikiliği

	İç seste	Anlamı
beküt- ~ bekit-	6 – 6	sağlam hāle getirmek
büt- ~ bit-	95 – 18	inanmak
bügüçi ~ bügiçi	3 – 1	büyücü
bütün ~ bitün	4 – 23	doğru, gerçek
çevür- ~ çevir-	10 – 13	döndürmek, devirmek
ewün ~ ewin	4 – 2	tane, tohum
kigür- ~ kigir-	15 – 1	sokmak
mün- ~ min-	5 – 9	binmek
öngün ~ öngin	2 – 116	başka, diğer
semüz ~ semiz	1 – 1	semiz
sewünç ~ sewinç	5 – 1	müjde
sewün- ~ sewin-	14 – 1	sevinmek
üstün ~ üstin	11 – 1	üst, üzeri, yukarı

Tablo 17. Son seste /-ü /~ /-i / ikiliği

	Son seste	Anlamı
kirtü ~ kirti	1 – 1	doğru, gerçek
ödründü ~ ödrüdi	2 – 1	seçilmiş kişi
ögdü ~ ögdi	9 – 5	hamd, medih
sürü- ~ süri-	2 – 2	sürümek

1.2. Ünsüz Değişimleri¹

1.2.1. / b / > / w / Değişimi

Köktürkçede söz içi ve söz sonunda korunan /b/ sesi Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /w/’ye, Çağatay Türkçesinde ise /v/ sesine dönüşmüştür (Eckmann 2012: 37). Köktürkçedeki “eb” sözcüğü Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde “ew”, Harezmi Türkçesinde hem “ew” hem de “ev”e, Çağatay Türkçesinde ise “öy”e dönüşmektedir. Kâşgarlı Mahmut bu ses değişimi için “Arap fe’ si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (w), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a

¹ Bu bölümde yalnızca ikili kullanımı olan değişimler değerlendirilmeye alınmıştır.

(v) dönüşür. Türklerin *ew*, onların *ev* dedikleri gibi. Yine Türklerin *āw*, onların *vav*'la *av* demeleri gibi." şeklinde açıklama yapmaktadır (Ercilasun; Akkoyunlu 2014:12). Meşhed Nüshası'nda /b/ > /w/ ikili kullanımı ile ilgili yalnızca bir örneğe rastlanmaktadır: "*Tangrika yalbarıp du'ā kıldı* [240a/5]; *kaṭinga yügürdi. Benī İsrā' ilüg yalwardı* [51b/6]"

Tablo 18. İç seste /-b- /> /-w- / değişimi

	İç seste	Anlamı
yalbar- ~ yalwar-	3 – 4	yalvarmak

1.2.2. /d /> /y / Değişimi

Eski Türkçede kelime içi ve sonundaki /d/ sesi Karahanlı ve Harez m Türkçelerinde /d/ iken Çağatay Türkçesinde /y/ye dönüşmüştür (Eckmann 2012: 39). Kâşgarlı Mahmut bununla ilgili "Yağma, Toksı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar bütün zelleri (d)'ye çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel'i hiç kullanmazlar. Bu grupların dışında olanlar kayın ağacına *kaḍın*, bunlar *kayın* derler." (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 12) açıklamasını yaparak Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinde sesin /y/li olduğunu vurgulamaktadır. /-d-/li örnekler ise Doğu sahasında Nevayî'ye kadar; Memlûk sahasında Harez m yazı dilinin devamı olan eserlerde; Batı sahasında ise Karışık Dilli Eserlerde görülür" (Şimşek 2021: 190). Meşhed Nüshası'nda [293 No] ikili kullanımı olan /d/li ve /y/li örnekler iç seste on bir, son seste ise yedi tanedir. Eserde, /d/> /y/ ikili kullanım açısından /d/li örneklerin /y/li örneklere göre fazla olması metnin daha çok Karahanlı Türkçesine yakın olduğunu göstermektedir: "*üç adaḳı üze turğanlar yorğa tāzī atlar aydı*" [6a/7]; "*bu ve'n-necm süresini başdın ayaḳka teḡi anlarka eşittürdi*" [169a/1]; "*aning için yelini taḳı kuḍrukını kesmek*" [13b/10]; "*Nüşurvān yarlıḳadı: aning atını tutung, ḳulaḳı ḳuyrukını bıçinglar*" [143b/1].

Tablo 19. İç seste /-d- /> /-y- / değişimi

	İç seste	Anlamı
adaḳ ~ ayak	24 – 5	ayak
aḍır- ~ ayır-	8 – 5	ayırarak
aḍrıl- ~ ayrıl-	1 – 3	ayrılmak
beḍük ~ büyük	13 – 4	büyük
eḍgü ~ eygü	55 – 1	iyi, güzel
kaḍgur- ~ ḳaygur-	14 – 3	kaygılanmak
keḍür- ~ keyür-	1 – 2	giydirmek
kuḍruk ~ ḳuyruk	3 – 1	kuyruk
küde ~ küye	2 – 3	mühlet
öḍür- ~ öyür-	16 – 1	seçmek, üstün tutmak
yaḍıl- ~ yayıl-	3 – 1	(haber) yayılmak

Tablo 20. Son seste /-d /> /-y / değişimi

	Son seste	Anlamı
boḍ ~ boy	4 – 13	boy, vücut
ıḍ- ~ iy-	181 – 2	göndermek
keḍ- ~ key-	3 – 1	giymek
ḳoḍ- ~ ḳoy-	76 – 36	bırakmak

küd- ~ küy-	1 – 10	beklemek
ud- ~ uy-	1 – 30	uymak
yad- ~ yay-	4 – 10	yaymak, dağıtmak

1.2.3. /ğ/ > /k/ Değişimi

Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonunda veya eklerde yer alan /ğ/’lar Batı Türkçesinde düşerken Doğu Türkçesinde ise ötümsüzleşerek /d/’ya dönüşmektedir (Timurtaş 2005: 67). Kâşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâtî’t-Türk adlı eserinde bu ses değişimini “(Oğuzlar) hafifletmek maksadıyla isimlerde ke’f’i düşürürler; fiillerde de aynı anlamda kullanılan ve *gayın* yerine geçen ke’f’i düşürürler.” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014: 13) şeklinde izah etmektedir. Genellikle Çağatay Türkçesinde rastlanan /ğ/ > /d/ değişimi Harezmi Türkçesi için de söz konusudur: *ağrığ* > *ağrık*; *tarığ* > *tarık*; *uluğ* > *uluk*; *yarlığ* > *yarlık* vb. (Ata 2016: 70). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] iç seste iki, son seste de dört kelimedede bu ses değişimi saptanmıştır: “*ajun karanğu kalğay*” [263a/8], “*tağı karanğu tünnü<ng şe>rrindin karanğu ol vaktin kim karanğu kirdi*” [356a/1]; “*ya’ni aydı: kaçan kim sindin rûh sözün isteseler ayğil. Rûh Tangrı yarlığındın turur.*” [55b/4], “*tafsîl kılınıdî âyetleri Kur’ân atlığ yarlığ Tâzîçe ol öğürke kim bilürler*” [56a/3]

Tablo 21. İç seste /-ğ-/ > /-k-/ değişimi

	İç seste	Anlamı
karanğu ~ karanğu	1 – 3	karanlık
salğum ~ salkum	1 – 1	serap, hayal

Tablo 22. Son seste /-ğ/ > /-k/ değişimi

	Son Seste	Anlamı
ayığ ~ ayık	1 – 3	söz
toğ- ~ tok-	14 – 1	(canlı) doğmak
tutuğ ~ tutuk	4 – 4	kapalı, kapanmış
yarlığ ~ yarlık	38 – 3	(Tanrı) emir, buyruk

1.2.4. /ğ/ > /v/ Değişimi

Kıpçak Türkçesini diğer lehçelerden ayıran önemli ses özelliklerinden biri, kelime içi ve sonu /ğ/’ların sızıcılaşarak /v/’ye dönüşmesi hadisesidir. Özellikle Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde ve Codex Cumanicus gibi eserlerde bu değişime sıkça rastlanmakla birlikte Tuhfetü’z-Zekiyye, Kitâbü’l-İdrâk gibi eserlerde de bu değişim söz konusudur: *ağır* > *avur* “ağır”; *ağız* > *avuz* ~ *ovuz* “ağız; ilk süt, ağız”; *bağır sak* > *bavur sak* “aziz”; *oğlan* > *ovlan* “oğlan” (Güner 2013: 94-95). Ayrıca bu ses hadisesi yalnızca Kıpçak Türkçesinde değil, Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde de rastlanılan bir durumdur (Ata 2002: 55). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: “... ol **yağuk** ödge tegi kim yawuğ ...” [238b/4] ~ “...tatturdu anlarga Tangrı horlıknı bu yakınrağ (**yavuk**) tiriglik içinde...” [21a/7].

Tablo 23. İç seste /-ğ- > /-v-/ değişimi

	İç seste	Anlamı
yağuk ~ yavuk	3 – 11	yakın

1.2.5. /ğ /> /w / Değişimi

Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıkça rastlanılan bu ses olayı, hem ince sıradan [*sögle- > söwle-* “söylemek”] hem de kalın sıradan kelimelerde [*kagurmaç > kawurmaç* “kavrulmuş buğray”] görülmektedir (Hacıeminoğlu 2008: 7). Harez m Türkçesinde de görülen ses değişiminin izlerine Meşhed Nüshası'nda [293 No.] iç seste üç örnekte rastlanmaktadır. İkili kullanım açısından değerlendirildiğinde /w/’li kullanımların daha fazla olduğu göze çarpmaktadır: “*tö lengen tağlar yüksekler tağı suğarduğ sizni tatlığ suwnı tatlığ*” [301a/2] ~ “*koylarını suwardı*” [53b/3]; “*soyurkağan kim secde fermānladı secde içinde özinge yağuttı*” [35a/6] ~ “*iğdilerindin öngin dostlar tapunmas biz anlarğa meger munung üçün kim yawutsalar bizni*” [16a/3].

Tablo 24. İç seste /-ğ- /> /-w- / değişimi

	İç seste	Anlamı
suğar- ~ suwar-	1 – 2	sulamak
yağuk ~ yawuk	3 – 9	yakın
yağut- ~ yawut-	3 – 3	yaklaştırmak

1.2.6. /k /> /h / Değişimi

Harez m Türkçesinde kelime başı ve ortasında /k/ ünsüzü çoğunlukla korunsa da birkaç örnekte /k/ > /h/ değişimi söz konusudur: *katır* “katır” ~ *haçır* ~ *hatır* ~ *hatır*; *akit-* ~ *ahit-*; *saksık* ~ *saşık* (Ata 2016: 71). Kelime başında /k-/ ünsüzünün sızıcılaşmasıyla meydana gelen bu ses olayı genellikle Memlük Kıpçak sahası metinlerinde görülmekle birlikte özellikle Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıkça rastlanan durumdur: *ka bul* > *habul* “kabul, kabul etme”; *kaç-* > *haç-* “kaçmak” (Güner 2013: 89). Kıpçak Türkçesi eserlerinde yaygın olan bu ses hadisesi Memlük Türkçesi eserlerinden bazılarında çok az görülmesi, Harez m-Kıpçak ve Kıpçak-Oğuz iç içeliğinin bir sonucu olarak düşünülmektedir: *ışık* > *ışih* ‘ışık’ (Öztürk 2018: 179). Bu değişime Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bir örnekte tanıklanmaktadır: “*uçmağğa (uçmağğa) siz tağı çiftleringiz sewündürülür siz*” [89b/7], “*bu ajunda uçmağ tağı tamu özi birle tutğay*” [54a/12].

Tablo 25. Son seste /-k /> /-h / değişimi

	Son seste	Anlamı
uçmak ~ uçmağ	64 – 1	cennet

1.2.7. /r /> /z / Değişimi

Harez m Türkçesi'nde az sayıda örnekte görülen bu ses değişimi Meşhed Nüshası'nda [293 No.] eklerde iki örnekte görülmektedir: “... *üstünindin hücreler bar turğurmış açar astnındın* [20a/1] ~ “*buyrukadın çıkğan erenler yime kökni binā kılduğ (turğuzdımız) kuvvet birle yime biz*” [156a/5]; “*hağk birle ol çıkmağ küni hağkikat üze biz tırgürür miz*” [150a/2] ~ “*tağı kabardı hağkikat üze ol idi kim tırgüzdi anı ölüğlerining tırgürgeni teg hağkikat üze ol Tangrı*” [61b/6].

Tablo 26. Eklerde /-r /> /-z / değişimi

	Eklerde	Anlamı
tırgür- ~ tırgüz-	9 – 13	diriltmek
turğur- ~ turguz-	2 ~ 3	yapmak, inşa etmek

1.2.8. /t/ > /d/ Değişimi

Harezmi Türkçesinde kelime başında /-t/ ünsüzü genellikle korunurken Oğuz grubu Türk lehçelerinde sayılı kelimelerin bazılarında /t/ > /d-/ değişimine rastlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmut “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler. Türkler deveye “tewey”, bunlar “devey” derler.” diyerek bu durumun Oğuzlara mahsus bir özellik olduğunu dile getirmiştir (Ata 2016: 72). Çağatay Türkçesinde kelime başı /t/ sesleri korunsa da metinlerde sık sık /d/’li örneklerle rastlanmaktadır. Bu sesteki tonlulaşma Oğuz Türkçesinin Çağatay Türkçesine etkisidir: *tağ* > *dağ* “dağ”; *tan-* > *dan-* “inkâr etmek”; *til* > *dil* “dil” (Argunşah 2017: 114). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] ön seste üç, iç seste bir, eklerde de üç örnek olmak üzere toplamda yedi kelimedeki bu ikili kullanıma rastlanmaktadır: “*oğullar yâ tiler mü siz anlardın ter (der) anlar lâzım bolğan nirsedin*” [161a/1]; “*tağı eger bitsengiz tağı sakınsangız birgey sizge ter der yanut*” [119b/1] “... *Fir‘avn anlarını kul kılmış erdi kayu kim erse kim angar kerekmes bolsa yedi öz tapuğularına birür erdi ...*” [48a/5] ~ “*kanatını yir astınıga kigürdi tağı ol yiti kindni kötürdi yiri birle yime kölge ağurdi*”[65b/12].

Tablo 27. Ön seste /t-/ > /d-/ değişimi

	Ön seste	Anlamı
tar ~ dar	1 – 1	dar
ter ~ der	10 – 6	karşılık
tögül- ~ dögül-	4 – 1	dağıtılmak

Tablo 28. İç seste /-t/ > /-d-/ değişimi

	İç Seste	Anlamı
yiti ~ yedi	26 – 1	yedi

Tablo 29. Eklerde /-t/ ~ /-d/ değişimi

	Eklerde	Anlamı
ağdur- ~ ağtur-	2 – 1	çıkarmak
köytür- ~ köydür-	6 – 6	yakılmak
öltür- ~ öldür-	3 – 137	öldürmek

1.2.9. /w/ > /v/ > /f/ Değişimi

Köktürkçede kelime sonu /-b/ sesi Uygurcada yerini /-w/ sesine bırakmıştır. Eski Anadolu Türkçesi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde ise /w/ sesi, /v/’ye çevrilir. Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bu ses değişimine iç seste on sekiz, son seste ise üç örnekte tanıklanmaktadır. Metinde /f/’li biçimler iç seste “*ewün ~ efin*” kelimelerinde yer alırken son seste ise “*sew- ~ sev- ~ sef-*” kelimelerinde görülmektedir: “*işlerine iwmesünler*” [157a/5] ~ “*ıvdiler, kaçan bu hacca barmağ diledi*” [120b/2]; “*tağı zâyı kıldı amellerini munung birle kim anlar sewmediler kim anı*” [115a/3] ~ “*sarâyını tağı imännü aşnularından sewerler (severler) ol kim erseni kim hicret kıldı*” [207a/7] ~ “*bu iki nirseni seferler tağı düşmenlerini bu iki nirse birle kahr kıurlar*” [12a/11].

Tablo 30. İç seste /-w- /> /-v- /> f değişimi

	İç seste	Anlamı
awurta ~ avurta	6 – 1	süt anne
çewür- ~ çevür-	10 – 8	çevirmek, döndürmek
ewün ~ efin	1 – 4	tane, tohum
iwüt- ~ ivüt-	2 – 1	acele ettirmek
kawurt ~ kavurt	3 – 1	sık, yoğun
kıwan- ~ kıvan-	1 – 1	böbürlenmek
kiwür- ~ kivür-	20 – 1	sokmak
kuwar- ~ kuvar-	3 – 2	(ağaç) sararmak
öwke ~ öfke	2 – 11	öfke
sawuk ~ savuk	5 – 3	soğuk
sewün- ~ sevün-	14 – 2	sevinmek
suwar- ~ suvar-	2 – 1	sulamak
tawar ~ tavar	19 – 1	mal
yalawaç ~ yalavaç	2 – 967	peygamber
yawlaç ~ yavlaç	14 – 6	çok
yawuk ~ yavuk	9 – 11	yakın
yawuz ~ yavuz	26 – 10	kötü
sewüg ~ sevüg	4 – 1	sevme

Tablo 31. Son seste /-w/> /-v/> f değişimi

	Son seste	Anlamı
ew ~ ev	8 – 2	ev
iw- ~ iv-	16 – 9	acele etmek
sew- ~ sev- ~ sef-	23 – 6 – 4	sevme

1.2.10. /z/> /s/ değişimi

Son seste yer alan diş ötümsüzü /-z/'nin /-z/ > /-s/ olarak ötümsüzleşmesi olayı, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinden itibaren görülen bir durumdur: Etü. *bolmaz* > Kıp., Çağ. *bolmas* 'olmaz'; Etü. *kelmez* > Kıp., Çağ. *kelmes* 'gelmez' vb. (Karaağaç 2010: 231). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bu değişime yalnızca bir kelimedede rastlanmaktadır: “*tağı Tangrı bilgenrek turur anı kim yığarlar kögüzleri içinde*” [318a/7] ~ “*ton özüdün ırattı, kögsin bilgürtti* [123a/10].

Tablo 32. Son seste /-z/> /-s/ değişimi

	Son seste	Anlamı
kögüz ~ kögüs	1 – 9	göğüs

1.3. Ünlü Düşmesi

Karahanlı Türkçesi metinlerinde vurgusuz orta hece ünlüsünün düştüğü görülmektedir. Bunun yanı sıra birleşik sözler oluşturulurken de hecedeki ünlünün düşmesi söz konusudur. Vurgusuz orta hecenin dar ünlüsünün düştüğü örnekler *ogırı* > *ogrı* “hırsız, hırsızlık, gizli”; *örileş* > *örleş* “yükselmek”; *sekiz on* > *seksen* “seksen sayısı” iken geniş ünlüsünün düştüğü örnekler ise *tutaşı* > *tutşı* “yakın, komşu”dur (Hacıeminoğlu 2008: 4). Türkçenin hemen her döneminde görülen ünlü düşmesi Harez m

Türkçesinde de birkaç durumda ortaya çıkmaktadır. Ünlüyle biten bir kelimeye ünlü ile başlayan bir kelime getirildiğinde ya ilkinin ya da ikincinin başındaki ünlünün düşmesiyle “*ne-erse > nerse; şu-ol > şol; niçe-ök > niçük*”; ünlü ile biten fiil köklerine 1. çoğul şahıs emir eki geldiğinde iki ünlüden birinin düşmesiyle “*izde-eling > izdeling, tile-eling > tileling* vb.; birleşik zamanlarda kullanılan -i cevherî fiilinin başındaki ünlü çekim sırasında bazı örneklerin düşmesiyle “*bolsa-idi > bolsadı, urur-idi > ururdu*”; vurgusuz orta hece ünlüsünün kelimeye ünlü ile başlayan bir ek getirilmesi “*ilig-i > ilgi; burun-ı > burnu, alın-ı > alnı*” gibi durumlarda düşme yaşanmaktadır (Toparlı-Vural 2007: 27-28). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] /a/~ /ə/ ; /e/ ~ /ə/ ; /ı/ ~ /ə/ ; /u/ ~ /ə/ ünlülerinin düştüğü örnekler saptanmıştır. Bunlar; “*barçasını yumağıklarını*” [88b/1] ~ “*yumkı yalavaça kıtinga keldiler*” [92a/7]; “*bū Cehil la’netu’llāh aydı biz bu aytgularını Mekke tapa ilteling ...*” [78a/9] ~ “*oğulnu manga birsengiz men muni iwke ileteyin*” [50a/7]; “*...kahr kılğan (boynağaların boynın sılğan) yarattı köklerni...*” [16b/2] ~ “*boynağa bodunlar yā ayturlar mu çattı anı bilmesler*” [160b/1]; “*Tangrı öldürür nefslerni ölümünün vaktında taķı ol kim ölmedi uyķusu içinde tutar anı kim kaçā kılduk aning üze ölümni*” [23b/7] ~ “*taķı kılduk uyūķunguznu ölmek*” [303b/2]’dir.

1.3.1. / a / Düşmesi

Tablo 33. İç seste / -a- / ~ / ə /

	İç seste	Anlamı
yumakı ~ yumkı	1 – 14	hepsi

1.3.2. / e / Düşmesi

Tablo 34. İç seste / -e- / ~ / ə /

	İç seste	Anlamı
ilet- ~ ilt-	34 – 19	götürmek

1.3.3. / ı / Düşmesi

Tablo 35. İç seste / -ı- / ~ / ə /

	İç seste	Anlamı
boynağa ~ boynağa	1 – 3	âsi, kızgın

1.3.4. / u / Düşmesi

Tablo 36. İç seste / -u- / ~ / ə /

	İç seste	Anlamı
tamuduk ~ tamduķ	1 – 1	(cehennem) yakıt
uyukı ~ uyķu	1 – 1	uyku

1.4. Ünsüz Düşmesi

1.4.1. / ğ / ~ / g / Düşmesi

Eski Türk yazı dili ile Oğuz Türkçesini birbirinden ayıran önemli özelliklerden biri de /ğ/ ~ /g/ seslerinin durumudur. Eski Türkçede birden fazla heceli sözcüklerin sonlarındaki /-ğ/ ~ /-g/ ünsüzleri ile ek ve hece başlarındaki /-ğ/ ~ /-g-/ ünsüzleri XIII. yüzyıl sonlarına doğru Oğuz Türkçesinde kaybolmuştur (Korkmaz 2013: 59). Kıpçak

Türkçesinde hem kelime içinde (“ağız > avuz > aız “ağız”; buğday > buyday > buday “buğday”) hem de tek ve birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan /-g/ ve /-ğ/ ünsüzleri çoğunlukla kendilerini korurken bazı örneklerde (“bég > bi “bey”; boğ- > bo- “boğmak”; açığ > açı “acı”; bişig > bişi “pişmiş yemek”; katığ > katı “sert”) düştüğü görülmektedir (Güner 2013: 103). Klasik öncesi ve klasik dönem Çağatay Türkçesinde /g/ sesi birden fazla heceli kelimelerin sonunda genellikle kendini korurken, klasik dönem sonrası metinlerinde düşme eğilimi göstermektedir (Argunşah 2017: 116). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] ise iç seste beş, son seste ise on bir olmak üzere toplamda on altı örnekte /ğ/ ~ /g/ sesinin düştüğü görülmekle birlikte /ğ/ ~ /g/ sesinin korunduğu örnekler düşen örneklere göre fazla olmasına rağmen bu durum Oğuzca unsurların belirgin olduğunu gösteren önemli bir ses olaydır: “tağı **kopğarduk** üstünnüğüzde yiti muhkem kökni” [303b/3] ~ “Tangrı ol turur kim kıldı sizke yirni amrulğu yir yime kökni **kopardı** tağı şüret kıldı” [44a/7]; “kara kılınmış yok mu **tamuğ** içinde ikâmet yiri uluğsınanlarğa” [27a/4] ~ “azze ve celle koş yâd kılınmış nirselerni uçmak sözi uçmaqlıklar birle; **tamu** sözi tamulluğ” [182a/12]; **açı** tuzluğsıman [186b/5] ~ “bağırsak kim **açığ** üküş birür” [98a/5].

Tablo 37. İç seste /-ğ- / ~ / -g- / ~ / ø /

	İç seste	Anlamı
eşgek ~ eşek	3 – 1	eşek
kazğan- ~ kazan-	18 – 5	kazanmak
kopğar- ~ kopar-	1 – 5	yapmak, bina etmek
kutğar- ~ kutar-	24 – 10	kurtarmak
satğaş- ~ sataş-	8 – 6	karşılaşmak, kavuşmak

Tablo 38. Son seste /-ğ- / ~ / ø /

	Son seste	Anlamı
açığ ~ açı	4 – 1	(mecaz) acı
kalıng ~ kalın	1 – 2	kalın
katığ ~ katı	55 – 1	katı, sert
kiçiğ ~ kiçi	5 – 1	küçük
körklüg ~ körklü	33 – 1	güzel
türlüg ~ türlü	10 – 1	türlü
tamuğ ~ tamu	49 – 21	cehennem
toluğ ~ tolu	2 – 13	boş olmayan

1.4.2. /l/ Düşmesi

Harez m Türkçesinde nadir rastlanılan bir durumdur: “keltür- ~ keldür- ~ ketür, oltur- ~ oldur- ~ otur-” (Sağol Yüksekaya 2011: 137). Tarihî ve çağdaş Türk dili alanında birkaç kelime de iç seste /-l- / > /ø/’nin düştüğü görülürken Çağdaş Kıpçak sahasında, özellikle Tatar Türkçesinde bu ses düşmesi bazı fiillerde (toltur- “doldurmak”; oltur- “oturmak”; oltur-, otur-: “oturmak”; olturtu- “oturtmak”) görülmektedir (Özyetgin 2001: 108). Meşhed Nüshası’nda [293 No.] bu ses düşmesiyle ilgili bir örneğe rastlanmaktadır: “aydı: bat biçek **keltür**ünger munı boğazlayın.” [50b/2] ~ “tengizdin bir ança balık **ketür**di tağı anıng boğazına soқты [66a/9].

Tablo 39. İç seste /-l/~ /-ø- /

	İç seste	Anlamı
keltür- ~ ketür-	53 – 2	getirmek

1.4.3. / n / Düşmesi

Meşhed Nüshası'nda [293 No.] söz konusu düşme hadisesi üç örnekte tanımlanmaktadır: “*anınğ katında turukmuş, bir kılıç üze tayanmış bir aşak başı üze...*” [134b/5] ~ “*biz sini bildimiz edğü kılığlılar beğük ünçlar birle az kalmış turur...*” [267b/8].

Tablo 40. İç seste /-n- /~ /-ø- /

	İç seste	Son seste
kılınç ~ kılıç	1 – 9	kılıç

1.4.4. / w / Düşmesi

Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bir örnekte rastlanmaktadır: “*köktin suwnı (sunı) kiwürdi anı çeşmelerke yir içinde*” [20a/4] ~ “*suw içinde andın song ot içinde karınlarını toldururlar*” [45b/4].

Tablo 41. Son seste /-w/~ /ø /

	Son seste	Anlamı
suw ~ su	60 – 2	su

1.5. Ünsüz Türemesi

1.5.1. / y / Türemesi

Korkmaz'a göre Eski Türkçede /y/’li ve /y/’siz örnekler bir arada bulunmaktadır ve bu dönemdeki /y/’siz örnekler Oğuzcanın yazı diline aktarılmış bir görüntüsüdür (Korkmaz 1995: 210). Türkçenin tarihî devirlerinden beri takip edilen bu ses olayı Kıpçak Türkçesinde genellikle kelime başında /i/, /e/, /é/ seslerinin yer aldığı kelimelerde bir /y/ sesi (*alda-* > *yalda-* “aldatmak”, *Ar. “âşıq” > yaşıq* “âşik”; *ékiz* > *yékiz* “ikiz”; *ığaç* > *yığaç* “ağaç”) türemesiyle karşılaşılmaktadır (Güner 2013: 104). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise az sayıda örnekte /y/’li ve /y/’siz şekiller bir arada görülmektedir: “*Mūsī irakdın köründi erse*” [51b/5] ~ “*yırak hilâf içinde terk körgüzgey miz âyetlerimizni kök kırığlarında...*” [64a/7]; “*ol yirde kim telim ağaçlar <bar> erdi*” [49a/10] ~ “*tağı zeytünü tağı hurmā yağaçlardın* [309b/4]; “*Medînedin bir ağaç turur bizke tigrü [...]*” ~ [284a/12] ~ “*... ayurlar bir Mu’âviyedin bir yağaç yer erdi...*” [212a/1]

Tablo 42. Ön seste /y-/ Türemesi

	Ön seste	Anlamı
yırak ~ irak	8 – 10	uzak
yağaç ~ ağaç	1 – 24	ağaç
yağaç ~ ağaç	3 – 1	bir uzunluk ölçüsü

Tablo 43. Son seste /-y/ Türemesi

	Ön seste	Anlamı
yay ~ ya	1 – 1	yay (silah)

1.6. Ünsüz Göçüşmesi

Düzensiz ses olayları arasında yer alan göçüşme, bir kelime içerisindeki iki sesin yer değiştirmesidir. Türkçede çoğunlukla /ç/ ~ /d/ ~ /f/ ~ /n/ ~ /s/ ~ /ş/ ~ /t/ ~ /v/ ~ /y/ ~ /z/ gibi diş ve dudak ünsüzleri ile özellikle /l/ ~ /r/ akıcı ünsüzlerin yer aldığı kelimelerde görülür (Karaağaç 2010: 77). Karahanlı Türkçesi metinlerinde hem yan yana bulunan iki sesin yer değiştirmesiyle (*adguk* < *agduk* “bozuk, belirsiz, değişik”; *çamgur* < *çağmur* “çamur”) hem de yan yana olmayan seslerde (*kargılaç* > *karlıgaç* “kırlangıç kuşu”; *ogru-la-* < *ogır-la-* “hırsızlamak”) görülmektedir (Hacıeminoğlu 2008: 9). Meşhed Nüshası'nda [293 No.] bununla ilgili bir örneğe rastlanmaktadır: “*anınğ üze taķı āhestelik birle oķuğul kur'ānı (taķı aķrun ~ arķun tüz bitün oķuğul kur'ānı)*” [285b/1].

Tablo 44. Ünsüz göçüşmesi

	İç seste	Anlamı
aķrun ~ arķun	1 – 1	yavaş

1.7. İkizleşme

Bünyesinde /-r-/ , /-k-/ , /-s-/ , /-k-/ , /-t-/ gibi ünsüz bulunduran kelimelerde, telaffuz, vurgu ve şive özelliğinden dolayı bu ünsüzlerin ikizleştiği görülür. Karahanlı Türkçesi eserlerinde “*arrıg* < *arıg* “pek temiz”; *bakku* < *baku* “tepe, yüksekçe yer”; *tokkız* < *tokuz* “dokuz sayısı”; *essig* < *esig* “acıma anlatır, yazık, vah” gibi örnekler yer almaktadır (Hacıeminoğlu 2008: 10). Türk dili tarihinde oldukça sık karşılaşılan bir durum olan ikizleşme olayı Meşhed Nüshası'nda [293 No.] ise /k/ ve /t/ ünsüzlerinde görülmektedir: “*meger bir çakırmaķ yok anga iki sağmaķ arasınıng emdāzesinçe turuķmaķdın...*” [3b/5] ~ “*iki namāz turur taķı bu ikki iki <namaz> arasında ikindü namāzı orta namāzı bolur*” [12b/3] ~ “*... anıng kötürmeki taķı adırmaķı otuz ay ançaķa tigrü kim ol vaķtın kim tegdi küçinge...*” [107a/1] ~ “*ottuz āyet turur Hicāzliglerde söz tört āyette turur* [277a/4].

1.7.1. /k/ Sesinin İkizleşmesi

Tablo 45. İç seste /-k-/ ikizleşmesi

	İç seste	Anlamı
ikki ~ iki	111 – 32	iki
sekkiz ~ sekiz	8 – 4	sekiz
tokkuz ~ tokuz	12 – 4	dokuz

1.7.2. /t/ Sesinin İkizleşmesi

Tablo 46. İç seste /-t-/ ikizleşmesi

	İç seste	Anlamı
ottuz ~ otuz	4 – 1	otuz

Sonuç

Harezmi Türkçesi, her ne kadar Karahanlı Türkçesinin devamı olsa da farklı lehçe özelliklerini bir arada barındırması yönüyle Karahanlı Türkçesinden ayrılmaktadır. Harezmi Türkçesi ile yazılan eserlerde bir yandan Karahanlı Türkçesi dil özellikleri devam ederken diğer taraftan Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçesine ait özellikler yer almaktadır. Çalışmamıza konu olan Meşhed Nüshası [293 No.], Oğuzca, Çağatayca ve Kıpçakça özellikler açısından değerlendirilecek olursa şunlar söylenebilir:

1. Eski Türkçede kelime içi ve sonunda görülen /b/ sesi, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem /w/ hem de /v/ ile yazılmıştır. /v/’li şekiller Oğuz, Kıpçak ve Çağatayca’nın ortak özelliğidir. Yine Eski Türkçedeki /d/ ünsüzü ilerleyen dönemlerde yerini /y/ ünsüzüne bırakmıştır. Metinde /d/’li örneklerin fazla olması, Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesinin doğrudan devamı olması ile ilgilidir. /y/’li örnekler de tek bir lehçeyi işaret etmez, /d/ > /y/ değişmesi Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi için ortaktır. Eserin imlâ hususiyetleri genel olarak değerlendirildiğinde /w/ ve /d/’li örneklerin /v/ ve /y/’li örneklere göre çok daha fazla olduğu görülür.

2. Eserde az sayıda da olsa yer alan /a/ > /o/ ve /e/ > /ö/ değişmelerini Çağatayca bir özellik olarak değerlendirmek mümkündür: *kayaş* > *koyaş*; *sew-* > *söw-*. Bunun dışında /-g/ > /-k/ ses değişimi de yine bu dönemin özelliği olarak görülmekle birlikte metinde iç seste iki, son seste ise dört kelimedeki karşılaşmaktadır. Son seste *ayığ* > *ayık*; *toğ-* > *tok-* örneklerinde yer alan ses değişimi eserdeki az sayıda Çağatayca bir özellikten biridir. Bir diğer ses hadisesi ise Harezmi Türkçesinde ön seste yer alan /e/ sesinin /i/ olması durumudur. Bu da Çağatay Türkçesinin temellendiği diyalektin bir özelliğidir. Metinde *er-* ~ *ir-*, *ew* ~ *iw*, *erte* ~ *irte* vb. değişimler buna örnektir.

3. Eserde Kıpçak Türkçesi etkisi ile oluşan ikili kullanımların başında /g/ > /v/ değişmesi gelmektedir. Metinde yalnızca *yağuk* > *yavuk* kelimelerinde görülen bu ikili kullanımda /v/’li örnekler sayıca daha fazladır. Yine *suğar* > *suwar*; *yağuk* > *yawuk* gibi kelimelerde görülen /-g-/ > /-w-/ değişmesi de Kıpçakça bir özellik olarak değerlendirilebilir.

4. Eserde Oğuzca bir özellik olarak /t/ > /d/ değişimi verilebilir: *tar* > *dar*, *ter* > *der*, *köytür* > *köydür*. Metindeki bir diğer Oğuzca unsur ise /g/ ünsüzünün düşme hadisesidir. Hem iç hem de son seste görülen bu durum *eşgek* ~ *eşek*, *kazgan-* ~ *kazan-*; *açığ* ~ *açı*; *katığ* ~ *katı* gibi kelimelerde karşımıza çıkmaktadır.

5. İlk hecede bulunan /e/ sesinin bazen /i/ bazen de /e/ şeklinde yazılması Eski Türkçe döneminden itibaren karşılaşılan bir durumken Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde de seyri devam etmiştir. Bu değişim diğer dönemlere nazaran daha çok Çağatay Türkçesi eserlerinde yer almaktadır. Metinde bununla ilgili birçok örneğe rastlanmaktadır: *er-* ~ *ir-*; *erte* ~ *irte*; *ekin* ~ *ikin*; *beg* ~ *big*; *ber-* ~ *bir-*; *key-* ~ *kiy-* vb.

Kaynakça

- AĞCA, Esin (2020). *Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi -Harezm-Altun Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme*. Doktora Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- ARGUNŞAH, Mustafa; SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden; TABAKLAR, Özcan (2011). *Karahanlıca-Harezmce-Kıpçakça Dersleri*. Ankara: Kesit.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2017). *Çağatay Türkçesi*. Ankara: Kesit.
- ATA, Aysu (2002). *Harezm-Altun Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ATA, Aysu (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezm- Altun Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- CANAN, Semra (2017). “Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyâsında İkili Kullanımlar”, *Turkish Studies*, 12/ 22: 199-214.
- DOĞAN, Cihan (2020). *XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ECKMANN, Janos (1958). “Çağatay Dili Hakkında Notlar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 6: 115-129.
- ECKMANN, Janos (1964). “Memlük Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 12: 35-41.
- ECKMANN, Janos (2012). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ.
- ERCİLASUN, Ahmet B. ve AKKOYUNLU, Ziyat (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Divânı Lugatî't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2016). “Nehcü'l-Ferâdis'te İkili Kullanımlar”. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 4/2: 74-101.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit.
- GÜNGÖR, Okan Celal (2018). “Gülistan Tercümesi'nin Ses ve Şekil Bilgisinde İkili Kullanımlar ve Bu Kullanımların Bugünkü Oğuz ve Kıpçak Lehçelerindeki Görünümü”. *Erdem*, 75: 121-148.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAHAN, Akartürk (2013). *Divânı Lugatî't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAAĞAÇ, Günay (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 205-216.
- KORKMAZ, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli - Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dili Kurumu.
- MERT, Abdullah (2017). “Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskicilik Açısından Karşılaştırılması”. *Bilig*, 80: 179-215.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2018). “Memlük Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi midir?”. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 23: 173-203.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek (2001). *Ebü Hâyyân- Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk- Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav.
- SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden (2002). “Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi İle Yazılan Eserler”. *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 5: 804-813.
- ŞİMŞEK, Yaşar; SERTKAYA, Osman Fikri (2015), “Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler- I”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/4:1382-1412.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2019a). *Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.] Giriş- Metin-Dizin)*, (2 Cilt). Ankara: Akçağ.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2019b). “Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshasının (293 No.) Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Önemi” *Belleten*, 67: 87-152.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2021). “Tarihi Diyalektoloji Araştırmalarında Yöntem Sorunları: Harezm Türkçesi ve ‘Kıpçakça’”. *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezm Türkçesi*. (Edt: Yaşar ŞİMŞEK). Ankara: Akçağ, 177-203.

- TOKAY, Yaşar (2021). “Hüsrev ü Şirin’de İkili Kullanımlar”. *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları Ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi*. (Edt. Yaşar Şimşek). Ankara: Akçağ, 309-328.
- TOPARLI, Recep; ARGUNŞAH, Mustafa (2014). *Mu’inü’l-Mürid*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi (2007). *Harezmi Türkçesi*. Ankara: Öncü.
- YILMAZ CEYLAN, Emine (1991). “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1: 151-165.